

Х. З. ПІЦИК

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ В УКРАЇНІ

Данная статья посвящена вопросу о наследовании по закону. Автор высказывает собственную точку зрения на особенности наследования по закону в Украине.

A given article was devoted to the question about the inheritance according to the law. The author offers his own vision of the peculiarities of the inheritance according to the law in Ukraine.

Спадкування в Україні відбувається за законом та за заповітом. Головним змістом норм спадкування за законом є визначення кола спадкоємців, які закликаються до спадкування. Законодавець при визначенні підстав спадкування надав пріоритет спадкуванню за заповітом, а спадкування за законом розглядає лише як додаткову підставу набуття спадщини, однак нотаріальна практика свідчить, що найбільш поширеним видом спадкування в Україні залишається спадкування за законом. Отже, громадяни залишають правове регулювання проблем однієї із найважливішої сфер свого життя – сфери майнових відносин – на розгляд держави.

Обставини, які сприяють домінуванню спадкування за законом, різні. Це і недостатня правова культура більшості населення, і передчасна смерть спадкодавця. Від укладення заповіту громадян утримують обставини психологічного характеру. Складання заповіту пересічний громадянин розглядає як передумову смерті, а, ігноруючи можливість скласти заповіт, сподівається таким чином «відкласти» момент її настання¹.

---

¹ © ПІЦИК Христина Зіновіївна – аспірантка Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

При спадкуванні за законом функції заповідача бере на себе законодавець. В юридичній літературі радянського періоду спадкування за законом досліджувалося такими фахівцями, як М.В. Гордон, В.К. Дроников, В.И. Серебровський, Е.Б. Ейдинова. Певні доробки мають і сучасні українські цивілісти – Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова, В.В. Валах, Т.Г. Могиліна, Ю.О. Заїка, Я.С. Фурса.

Суть спадкування за законом вдало сформував С.Н. Братусь: «Спадкування за законом засновано на положенні про те, що закон, який встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до прийняття спадщини, розміри спадкових часток, відповідає волі спадкодавця, який не захотів чи не зміг виразити свою волю по-іншому – шляхом заповідального розпорядження»².

Отже, спадкування за законом має місце у таких випадках:

- за відсутності заповіту (ст. 1217 ЦК);
- якщо складений спадкодавцем заповіт визнано недійсним (ч. 4 ст. 1257 ЦК);
- якщо заповідано лише частину майна (ст. 1245 ЦК);
- якщо заповіт частково визнано недійсним і у ньому зазначається про спадкування окремими спадкоємцями конкретного майна, а не всієї спадщини в цілому;
- якщо призначений у заповіті спадкоємець помер раніше відкриття спадщини і не зазначено його підпризначення та належна йому частка не успадковується іншими спадкоємцями за заповітом;
- якщо спадкоємці за заповітом відмовилися від прийняття спадщини без вказівки, на чію користь;

• якщо спадкоємець, якому було заповідане конкретне майно, відмовиться від прийняття спадкового майна, вказаного у заповіті, без вказівки, на чію користь.

За Цивільним кодексом України (ЦК) передбачено п'ять черг спадкоємців, які у визначеному законодавством порядку закликаються до спадкування по чергово. Право на спадкування кожною наступною чергою спадкоємців за законом настає за відсутності спадкоємців попередньої черги, або за неприйняття ними спадщини, або відмови від її прийняття, а також у разі, коли всі спадкоємці першої черги усунені від права на спадкування (ст. 1224 ЦК), крім випадків, встановлених ст. 1259 цього Кодексу.

Положення про черговість спадкування спадкоємцями за законом базується на презумпції, що в разі висловлення своєї волі спадкодавець залишив би спадкове майно найближчим особам, які законом визначені в певні черги, залежно від таких критеріїв: близькість родинних зв'язків за походженням; шлюбні відносини; усиновлення; надання утримання спадкодавцю; перебування на утриманні спадкодавця; спільне проживання тощо³.

Якщо до перших двох черг законодавець відніс найближчих родичів спадкоємця (батьків, дітей, братів, сестер та ін.), до третьої черги - інших родичів, то критерієм спадкування за законом у четверту чергу є вже наявність сімейних відносин із спадкодавцем, оскільки право на спадщину в цю чергу набувають особи, які доведуть, що проживали із спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦК), а до п'ятої черги зараховані непрацездатні особи, які не менше п'яти років перебували на утриманні спадкодавця (ст. 1265 ЦК).

Спадкування за таким критерієм, як ступінь родинних зв'язків, у певних випадках законодавець обмежує в інтересах близьких до спадкодавця осіб, які не пов'язані з ним родинними зв'язками, а саме - в інтересах того з подружжя, який

його пережив, та усиновителів і усиновлених. Тому залежно від зазначених критеріїв законом встановлено відповідні черги спадкоємців, і на цій підставі передбачається, якщо спадкодавець має інші наміри щодо передачі належного йому майна, то він вправі написати заповіт і назвати інших осіб.

У межах однієї черги спадкоємці спадкують майно померлого в рівних частках. Скажімо, спадкоємцями першої черги є батько, дружина і дочка; кожен із цих спадкоємців отримає одну третину спадщини.

Зазначимо, що відповідно до п.9 постанови Верховної Ради України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» реабілітовані особи (їх спадкоємці першої черги) мають право на повернення (відшкодування вартості) вилученого у них майна. Майно (або його компенсацію) повертають спадкоємцям першої черги реабілітованого в разі подання свідоцтва про право на спадщину, яка відкривається з дня прийняття про це рішення Комісією з питань поновлення прав реабілітованих. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення. Таким чином, наведеною постановою за відсутності спадкоємців першої черги право спадкоємців інших черг на спадщину реабілітованого не передбачено, що суперечить положенням глави 86 ЦК.

Ця колізія між нормами ЦК і відповідним законом існує і в Російській Федерації. В аналогічному за змістом Законі Російської Федерації від 18 жовтня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій» також передбачено, що після смерті реабілітованих жертв політичних репресій право на виплату грошової компенсації мають їх спадкоємці першої черги.

Суперечності між нормами ЦК і відповідними положеннями Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» пов'язані з недоліками юридичної техніки. У зв'язку з цим Ю.О. Заїка пропонує внести відповідні зміни редакційного характеру до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Слова «спадкоємці першої черги» необхідно замінити словами «родичі першого та другого ступеня споріднення»⁴.

Перехід права на спадкування від однієї черги спадкоємців до іншої зумовлений такими обставинами: відсутністю спадкоємців попередньої черги, усуненням їх від права на спадкування, неприйняттям ними спадщини або відмовою від її прийняття. Виняток, зазначений у ч. 2ст. 1258 ЦК, говорить про те, що допускається зміна черговості спадкування щодо допущення до спадкування окремих спадкоємців, які належать до наступних черг спадкоємців. Але загальне правило про перехід права на спадкування до наступних (нижчих) черг спадкоємців залишається в силі.

У новому Цивільному кодексі України з'явилися новели, які регламентують порядок отримання спадщини родичами дальших черг і на інших підставах. Свого часу окремі російські цивілісти, визначаючи основні засади спадкування за законом - сімейні і родинні зв'язки, вважали, що пріоритет необхідно віддавати саме сімейним зв'язкам, оскільки «фізіологічний зв'язок не завжди збігається з моральним», а засади спадкування полягають саме «в спільному проживанні й співпраці»⁵. Тобто йдеться про те, що не завжди ступінь спорідненості може відображати характер зв'язків і відносин, які виникали між спадкодавцем і його родичами.

При спадкуванні за законом законодавець має за мету визначити гіпотетичну волю спадкодавця і, враховуючи вірогідність його близьких відносин саме з найближчими родичами, відповідно будує абстрактну модель черговості без ураху-

вання особливостей конкретної сім'ї, що в певних випадках може суперечити істинній волі померлого. Тому не виключено, що спадкоємцями померлого можуть стати особи, з якими заповідач, незважаючи на близькі родинні зв'язки, міг перебувати в неприязних стосунках. Саме цією обставиною зумовлена поява в новому ЦК України норми, яка надає спадкоємцям за законом право перерозподіляти спадщину.

Спадкоємці за законом за відсутності висловленого в належній формі заповідального розпорядження спадкодавця можуть реалізувати дійсну волю спадкодавця, відійти від формальної черговості, яка передбачена законодавством, і розподілити спадщину так, як цього бажав спадкодавець (ст. 1259 ЦК). Спадкоємці, які згідно із законом закликаються до спадщини, можуть змінити черговість спадкування. Перерозподіл черговості повинен відповідати певним вимогам, що передбачені законодавцем:

- укладення нотаріально посвідченого договору між спадкоємцями за законом про зміну черговості;

- договір спадкоємців про перерозподіл черговості не повинен порушувати інтереси спадкоємців, які не беруть участі в такому договорі;

- перерозподіл черговості не повинен порушувати права осіб, які мають право на обов'язкову частку спадщини⁶.

Дійсним же відповідний правочин може вважатися щодо трьох випадків:

- коли виявили бажання на укладення і посвідчення цього договору всі спадкоємці, які закликаються до спадкування;

- коли в договорі зазначається про спадкування запрошеними спадкоємцями лише того майна, на яке мають право спадкоємці, що запрошують до спадкування інших осіб;

- за відсутності будь-яких спірних взаємовідносин між спадкоємцями щодо конкретного успадкованого майна або розподілу часток майна.

Тобто загалом нотаріус вправі посвідчувати такий договір лише в тому разі, коли всі спадкоємці за законом висловили на це згоду. В цій нормі встановлено межу, коли такий договір не може бути підписаним, тобто до відкриття спадщини. Іншою раціональною межею має вважатися строк для прийняття спадщини, коли всі права на спадщину заявлено і всі спадкоємці висловили свої наміри: приймають вони спадщину чи відмовляються від неї.

Оскільки в законі іншу межу не закріплено, то договір можна укласти навіть з моменту відкриття спадщини, але він набере чинності, якщо до нього на момент видачі свідоцтва про право на спадщину приєднаються всі спадкоємці і ніхто проти цього не буде заперечувати. Нотаріус же може приймати такі заяви лише безпосередньо від спадкоємців, а в необхідних випадках – з урахуванням позиції опікунів чи піклувальників.

Таке приєднання до договору всіх інших спадкоємців можна оформити й у договорі. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині.

Положення про те, що такий «договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі», потребує особливої уваги, оскільки, з одного боку, закликання «додаткових спадкоємців» вплине на розмір частки у спадщині осіб, які не брали у ньому участі, а з іншого – зумовлює можливість вирішувати питання про допущення спадкоємця до спадкування за рахунок часток спадкоємців, які погодилися на допущення такого спадкоємця до спадкування. Останній варіант

можливий, але нелогічний. Коли особа має право на отримання спадщини, наприклад, за ч. 2 ст. 1259 ЦК, то вона вправі доводити свої права на всю належну їй частку, а не погоджуватися на меншу. Якщо ж особу «допускають» спадкоємці до спадкування без відповідних на це підстав, то фактично це дарунок⁷.

У ЦК вперше з'явилася новела, яка надає можливість і суду закликати до спадкування спадкоємця за законом, який не входить у чергу, що закликається до спадщини. На перший погляд, поява такої норми не викликана необхідністю. Якщо спадкоємець дальшої черги, на відміну від спадкоємців черги, які за законом набудуть право на спадщину, опікується над спадкодавцем, останній завжди може врахувати цю обставину, склавши заповіт і врахувавши участь такого спадкоємця в його житті. Але, як свідчить нотаріальна практика, на жаль, трапляються непоодинокі випадки, коли спадкоємці, найближчі родичі спадкодавця (син, дочка) ухиляються від виконання своїх юридичних і моральних обов'язків, а догляд за спадкодавцем здійснюють інші родичі – сестра, тітка або зовсім сторонні люди. Спадкодавець же позбавлений можливості висловити свою волю в заповіті, оскільки він, наприклад, визнаний недієздатним чи в силу похилого віку, психічного розладу не має можливості адекватно сприймати дійсність. Саме цими обставинами і зумовлена поява норми, яка надає право суду певним чином змінити черговість отримання спадщини за законом.

Так, за рішенням суду право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, що має право на спадкування, може одержати особа, яка є спадкоємцем наступних черг, за умови що вона протягом тривалого часу: опікувалася; матеріально забезпечувала; надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який був у безпорадному стані внаслідок похилого віку, тяжкої хвороби. Під поняттям «опікувалася» необхідно розуміти надання звичайних фактичних послуг особі, яка перебувала в безпорадному стані й потребувала сторонньої допомоги: приготування їжі, прибирання квартири, прання білизни тощо. Поняття «матеріально забезпечувала» необхідно розуміти як надання матеріальної допомоги, що була основним засобом до існування, так і оплату комунальних послуг, ліків, придбання необхідних особистих речей для хворого тощо. Що стосується поняття «тривалий час», то воно належить до оціночних категорій, і суд, який розглядатиме справу, повинен визначатися з його змістом. На нашу думку, тривалість такого терміну повинна становити не менше одного року. Незважаючи на те, що ст. 1265 ЦК під утриманням розуміє особу, яка не менше п'яти років отримувала матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом до існування, ми вважаємо можливим обмежитися річним строком, оскільки в даному випадку йдеться не про сторонню особу, яка утримувала спадкодавця, а про спадкоємця за законом. Слід також зазначити, що спадкоємець за законом, який може вимагати за судом права на спадкування, не лише «матеріально забезпечував», а й опікувався над спадкодавцем та надавав «іншу допомогу», тобто вчиняв дії, значно ширші за своїм змістом, ніж «утримання».

Введення такої норми є яскравою ілюстрацією реалізації на практиці таких принципів цивільного права, як справедливість, добросовісність та розумність. Водночас спадкоємці за законом, які повинні закликатися до спадщини, врахуватимуть можливість перерозподілу частки спадкоємця за законом судом, що в певних випадках може сприяти належному виконанню ними своїх родинних і громадянських обов'язків⁸.

При аналізі спадкування за законом слід мати на увазі, що існують фактично три види спадкування: за заповітом, законом та змішане. Останній вид передба-

час регламентацію випадків, коли одна частина майна спадкується за заповітом, а інша частина – за законом. Змішане спадкування матиме місце:

- коли заповідано лише частину майна (ч. 2 ст. 1236, 1245 ЦК);
- якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини без вказівки, на чію користь, або помер до відкриття спадщини, підпризначення у заповіті не передбачено, а також заповіт є натуральним, тобто за кожним спадкоємцем закріплено конкретне спадкове майно;
  - коли спадкоємець помер після відкриття спадщини, підпризначення в заповіті не передбачено і після нього не залишилося спадкоємців, а також заповіт є натуральним, тобто за кожним спадкоємцем закріплено конкретне спадкове майно;
  - якщо заповіт було визнано судом частково недійсним.

Спадкування за законом «у чистому вигляді» матиме місце, коли після смерті заповідача:

- заповіт спадкодавцем не складався;
- заповідач скасував заповіт повністю (ч. 1 ст. 1254 ЦК);
- всі спадкоємці за заповітом відмовилися від прийняття спадщини;
- заповіт визнано судом недійсним і правовідносини не можуть регламентуватися попереднім заповітом, а також у разі, якщо цей заповіт був єдиним (ч. 4 ст. 1254, ст. 1257 ЦК);
- якщо за заповітом було визначено єдиного спадкоємця, який помер до відкриття спадщини або після відкриття спадщини, але після нього не залишилося спадкоємців⁹.

Отже, спадкування за законом в Україні має свої особливості, що виражаються у законодавчому підґрунті та практичній реалізації цього виду спадкування. Практика правозастосувальних органів зумовить потребу подальшого розвитку спадкування за законом в Україні, а тому перспективи подальших наукових розвідок щодо вдосконалення правових норм у питанні спадкування за законом мають бути спрямовані саме в цьому напрямі.

1. Заїка Ю. Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С. 12. **2. Гришаев С.П.** Наследственное право: Учеб. пособ. – М., 2003. – С. 56. **3. Спадкове право:** Нотаріат. Адвокатура. Суд.: Наук.-практ. посіб. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко, С.Я. Грабовська, О.О. Карма за та ін.; За заг. ред. С.Я. Фурси. – К., 2008. – С. 205. **4. Заїка Ю.О.** Спадкове право України: Навч. посіб. – К., 2006. – С. 124. **5. Шершеневич Г.Ф.** Курс гражданского права. – Тула, 2001. – С. 660. **6. Заїка Ю.** Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С. 14. **7. Спадкове право:** Нотаріат. Адвокатура. Суд. – С. 206. **8. Заїка Ю.** Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом. – С. 13. **9. Спадкове право:** Нотаріат. Адвокатура. Суд. – С. 207.